

KOHDEKIELESTÄ LÄHTÖKIELEEN

BIRGITTA ROMPPANEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
VAASAN YLIOPISTOSSA
22. SYYSKUUTA 2001

Kun yksitoista vuotta sitten sain luottamuksen aloittaa tehtäväni uudessa suomi–ruotsi-sanakirjaprojektissa, en ollut täysin selvillä siitä laajasta tutkimuskentästä, jonka piiriin jouduin. Olin siihen asti ollut sanakirjojen käyttäjä, mutta en koskaan ollut syvällisesti pohtinut sitä, millainen sanakir-

jojen rakenne oikeastaan on, miten ne ovat kehittyneet ja millainen niiden käyttäjäryhmä on. Projektin aikana avautui eteeni aivan uusi tieteenala; leksikografia.

Kun ryhdyin vajaat neljä vuotta sitten tutkimaan sanakirjoja, olin kiinnostunut selvittämään kahden rakenteellisesti erilaisen sanakirjan lingvististä rajausta: toisaalta sellaisen sanakirjan, joka on tarkoitettu tekstin ymmärtämiseen (tällöin puhutaan passiivisesta sanakirjasta), ja toisaalta sana-

▷

kirjan, joka on tarkoitettu tekstin tuottamiseen ja jota kutsutaan aktiiviseksi sanakirjaksi. Pohdin sitä mitkä ovat ne kriteerit, jotka määräävät, onko sanakirja aktiivinen vai passiivinen, ja voivatko nämä piirteet yhdistyä yhdessä ja samassa sanakirjassa? Tämä oli siis lähtökohtani tutkimustyöni alkuvaiheessa.

Kun ryhdyin tutkimustyöhöni, törmäsin kerta kerran jälkeen kysymyksiin siitä, millainen on ollut suomi–ruotsi-sanakirjan historiallinen kehitys, mikä on se sanakirjaperinne, jolle tämän päivän sanakirjat rakentuvat, ja niin edelleen. Koska alan tutkimus oli erittäin niukkaa, jouduin selvittämään sanakirjojen taustoja ja kehityksen kulkua siinä määrin, että myös työni suunta muuttui täysin.

Alkuvaiheessa oli muun muassa vaikeata saada selvää kuvaa siitä, miten suuri tutkimusainestoni tulisi olemaan. Jo itse eri painosten kartoitus tuotti ongelmia, sillä osoittautui, että samaa sanakirjaa oli julkaistu eri nimillä ja fyysisesti eri kokoisina sekä Suomessa että Ruotsissa. Yllätyin aineiston laajuudesta, minkä takia rajasin työni pääasiallisesti käsittämään yleiskieliset suomi–ruotsi-sanakirjat ja yksikieliset suomen kielen sanakirjat ajalta 1637–1998.

Työni aikana aineistosta löytyi monta tutkimuksen kannalta mielenkiintoista yksityiskohtaa, joita olisi tehnyt mieli selvittää lähemmin. Vaarana oli kuitenkin joutua sivuraiteille, jotka sinänsä olivat mielenkiintoisia mutta joita en kuitenkaan olisi pystynyt tuomaan esille tämän työn aikana.

Mitä sitten voimme yleisesti kertoa suomi–ruotsi-sanakirjojen rakenteellisesta kehityksestä yli 360 vuoden ajalta?

On ilmeistä, että sanakirjojen kehitys on edennyt käsi kädessä yhteiskunnallisten muutosten kanssa ja niiden tuloksena. Sanakirjat ovat syntyneet ihmisten tarpeesta kommunikoida vieraalla kielellä tai tarpeesta ymmärtää vierasta kieltä. Sanakirjat ovat

olleet ja ovat vieläkin kielenoppijan ja kääntäjän apuvälineitä. Tämä tarve on tavallaan myös muokannut sanakirjan rakennetta kohderyhmän mukaan. Voimme myös todeta, että sanakirjat ovat tämän lisäksi muutamana vuoden viipeellä eräänlainen yhteiskunnan peili. Ne kuvaavat sitä sanastoa ja fraseologiaa, jota käytämme eri tilanteissa ja eri aikakausina. Jokin termi tai hakusana voi olla yleisesti käytössä tänään, minkä takia se siirtyy myös sanakirjoihin. Perus-sanasto pysyy tietysti suurelta osin ennallaan, mutta monin osin sanakirjat vanhenevat nopeasti.

Voimme tässä yhteydessä siirtyä tarkastelemaan suomi–ruotsi-sanakirjoja kronologisesta näkökulmasta ja tutkia tällöin oheista taulukkoa (ks. seuraavaa sivua), joka kuvaa sanakirjojen rakenteellista kehitystä ja leksikografisen aineiston siirtymistä sanakirjasta toiseen, toisin sanoen työni keskeisintä tulosta.

Taulukko jakaantuu kahteen pääkenttään: sanakirjat, joissa suomi on lähtökielenä ja sanakirjat, joissa suomi on kohdekielenä. Nämä kentät olen vuorostaan jakanut alakenttiin: aikakenttä ja kentät, jotka jakautuvat aktiivisiin ja passiivisiin kaksikielisiin sanakirjoihin. Olen merkinnyt nuoliviivoilla sanakirjarakenteen kehityksen kulun vuodesta 1637 vuoteen 1998 sekä numeroinut tärkeimmät leksikografiset kehitysvaiheet.

En aio tässä yhteydessä analysoida kaikkien sanakirjojen rakenteita enkä kaikkia kehitysvaiheita. Tyydyn mainitsemaan vain tärkeimmät.

Jos lähemme etenemään taulukon oikeasta alakulmasta, löydämme sieltä ensimmäisen sanakirjan, jossa suomen kieli oli yhtenä kohdekielenä saksan ja ruotsin rinnalla. Tämä on Ericus Schroderus Upsalensisin monikielinen latina–ruotsi–saksa–suomi-sanakirja *Lexicon latino-scondicum* vuodelta 1637. Ensimmäisen painoksen il-

Utvecklingen av den tvåspråkiga finsk-svenska och den enspråkiga finska lexikografiska traditionen 1637–1998

Period	Ordböcker med finska som källspråk				Ordböcker med finska som målspråk			
	Parlörer	Två- och flerspråkiga ordböcker	Tvåspråkiga produktionsordböcker	Tvåspråkiga deskriptiva (receptionsordböcker)	Enspråkiga deskriptiva normativa ordböcker	Tvåspråkiga ordböcker	Flerspråkiga ordböcker	Parlörer
	(Berlitz 1974) (Romppanen & Wande 1973) (Ekman 1948) (Sundman 1946) (Winter 1930)	<i>Et-Su-su</i> 1998 ← ^⑥ <i>Su-su-su</i> 1998 ← [Ganander 1997] ¹ Olika två- och flerspråkiga elektroniska ordböcker. Specialordlistor och specialordböcker.	<i>Su-su</i> 1997 Cantell 1995 Köykkä 1991 Cannelin 1976 Cannelin 1968 Lampén 1960 Cannelin 1951 Cannelin 1938 Cannelin 1920 Cannelin 1913 Cannelin 1908	↑ ←	<i>Suomen kielen perussanakirja</i> 1994 ↑ <i>Nykysuomen sanakirja</i> 1961 ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑	Saramola 1995 <i>Lexin</i> 1995 Köykkä 1991 Collin 1989 Karlsso 1987 Lampén 1973 Hirvensalo 1960 Cannelin 1921 Cannelin 1912 Cannelin 1904	Olika två- och flerspråkiga elektroniska ordböcker. Specialordlistor och specialordböcker.	(Berlitz 1974) (Romppanen & Wande 1973) (Winter 1931) (Brofelt 1930)
1900-talet				Cannelin 1903	↑	Hahnsson 1899 Nordlund 1889 Jännes 1887 Ahlman 1879 Ahlman 1874 Ahlman 1865 Europæus 1853 Helénus 1838		(Ny svensk-finsk tolk 1898) (Kieili-kirja 1883)
1800-talet	(<i>Uusi suomalais-ruotsalainen tulkki</i> 1899)			(Cannelin 1889) Nordlund 1889 Lönnrot 1880 Ahlman 1874 (Ahlqvist 1873) Eurén 1860 (Lilius 1850) Helénus 1838	↑ ↑ ↑ → → → ④			
1800-talet	(Wirénus 1827) (<i>Muttamia Kanssa-Puheita</i> 1772)	Renwall 1826 ² → ↑ Ganander 1787 Juslenius 1745	→ → → → → → → ②	↑ ↑ ↑ ↑ ↑				(<i>En Nytteig och Tydelig Anvisning</i> 1733)
1700-talet		↑ ↑ ↑ ↑ ← ← ← ←		①				
1600-talet			← ←		← ←	→ ↑ ↑ ↑ ↑ ← ← ← ← ← ← ←	(Florinus 1708) (Florinus 1678) (<i>Formulae</i> 1644) (<i>Variarium</i> 1644) (Schroderus 1637)	

¹ Faksimil 1997, manuskriptform 1787.

² Finsk-latinsk-tysk ordbok. Svenska ingår inte i denna ordbok.

mestymisvuodesta on eri lähteissä erilaisia tietoja. Väitetään, että ensimmäinen painos olisi ilmestynyt jo 1632. Kaiken todennäköisyyden mukaan on kuitenkin kysymys väärinkirjoituksesta vuonna 1790. Tässä aihe syvällisempään tutkimukseen.

Schroderuksen sanakirjassa on sanastoa, joka esiintyy ensimmäistä kertaa kirjoitetussa kielessä ja joka on siirtynyt sekä tämän päivän yksi- että kaksikielisiin sanakirjoihin. Tämä sanakirja on ulkoisesti vaatimattoman näköinen, 2 400 hakusanaa käsittävä sanalista, mutta se sisältää leksikografisesti mielenkiintoisia ratkaisuja, joita sittemmin löydämme muista myöhemmistä sanakirjoista.

Ennen vuotta 1745 ilmestyneissä sanakirjoissa lähtökielenä oli latina ja suomi oli kohdekieli muiden kielten joukossa. Nämä sanakirjat ovat monikielisiä. Vuonna 1745, jolloin ilmestyi Jusleniuksen *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus / Finsk Orda-Boks Försök*, tuli ensimmäinen suuri muutos (ks. taulukosta ympäröityä numeroa 1).

Tässä sanakirjassa suomi sai lähtökielen aseman ja latina siirtyi kohdekieleksi. Jusleniuksen sanakirja oli merkittävä siinä suhteessa, että siinä ryhdyttiin kuvaamaan suomen kieltä käyttämällä muiden kielten vastineita eräänlaisena metakielenä eli kieltä kuvaavana kielenä.

Siirrymme ajassa eteenpäin 1700-luvun loppupuolelle, josta löydämme Gananderin *Nytt finskt lexicon* -sanakirjan käsikirjoituksen. Tämä sanakirja on siitä erikoinen, että se oli pari sataa vuotta pelkkänä käsikirjoituksena ja toimi pohjana useille 1800-luvun sanakirjoille (2), mutta se saatiin painoon vasta vuonna 1997.

Pinnallisesti tarkasteltuna Lönnrotin laaja sanakirja vuosilta 1874–1880 vaikuttaa kaksikieliseltä sanakirjalta, mutta sen syvärakenteen tutkimus paljastaa selvästi, että ruotsin kieli kuvaa vastinetasollaan suomea. Kysymys on lähinnä passiivisesta

suomea kuvaavasta suomi-ruotsi-sanakirjasta. Tätä sanakirjaa on vaikeaa käyttää ruotsinkielisen tekstin tuottamiseen, mikäli tekstin kirjoittaja ei hallitse ruotsia äidin-kielensä.

Tärkein 1900-luvun sanakirjatoimittaja oli professori Knut Cannelin, jonka isä Gustaf Cannelin oli toiminut Lönnrotin sanakirjassa toimittajana. Knut Cannelinin ensimmäinen sanakirja vuodelta 1889 oli suomen kielen oppikirjan liitteenä oleva sanasto. Rakenteeltaan se, samoin kuin sitä seuranneet sanakirjat aina vuoteen 1903, edustavat silloista perinteistä passiivisten suomi-ruotsi-sanakirjojen linjaa. Vuonna 1908 ilmestyneessä suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa sanakirjan rakenne muuttuu kuitenkin yllättäen aivan uudensuomalaiseksi (3). Cannelin suuntaa sanakirjansa suomenkieliselle henkilölle, ja kaksikielinen sanakirja muuttui luonteeltaan osittain aktiiviseksi sanakirjaksi, mitä tulee ruotsinkielisen tekstin tuottamiseen. Tässä sanakirjassa ovat tallella passiivisen sanakirjan entiset piirteet, mutta siihen yhdistyvät nyt uudet, aktiivisen sanakirjan rakenteet.

Cannelinin sanakirja loi pohjan uudensuomalaiselle sanakirjarakenteelle, jota on käytetty sanakirjoissa tähän päivään asti. Hänen sanakirjansa saivat uusissa painoksissa uutta sanastoa ja esimerkkilauseistoa niin, että yksi näistä sanakirjoista vähitellen laajeni suureksi suomi-ruotsi-sanakirjaksi. Samasta sanastopohjasta ilmestyi pienempimuotoisia opiskelu- ja taskusanakirjoja.

Jo 1867 esitettiin, että olisi tarpeen laatia yksikielinen suomen kielen sanakirja. Työn alkuun päästiin vasta vuonna 1929, ja 1951–1961 saimme *Nykysuomen sanakirjan*. Tämä sanakirja antoi aineistoa uusille kaksikielisille suomi-ruotsi-sanakirjoille. Mielenkiintoista tässä on se, että Knut Cannelin oli rakentamassa *Nykysuomen sanakirjaa*, toisin sanoen hänen kaksikielisten sanakirjojen antama tietotaito hyödynsi

yksikielistä sanakirjaa (4). *Suomen kielen perussanakirja* (1990–1994), joka seurasi *Nykysuomen sanakirjaa*, rakentuu vuorostaan osittain tämän sanakirjan aineistolle. *Suomen kielen perussanakirja* oli pohjana vuonna 1997 ilmestyneelle *Suurelle suomi–ruotsi-sanakirjalle*, jota itse olin toimittamassa (5). Voimme täten nähdä taulukosta sen, että kaksikielisten suomi–ruotsi-sanakirjojen ja yksikielisten suomen kielen sanakirjojen leksikografinen aineisto on ollut eräänlaisessa vuorovaikutuksessa toistensa kanssa.

1990-luvulta lähtien kehitys on kulkenut sähköisten sanakirjojen suuntaan. Yleiskieliset sähköiset sanakirjat voidaan jakaa kahteen pääluokkaan: toisaalta meillä on sanakirjoja, joiden pohjana on käytetty perinteisiä painettuja sanakirjoja, ja toisaalta erilaisten tietotekniikkayritysten laatimia sanakirjoja. Edellä mainitsemistani sanakirjoista ensimmäistä ryhmää (6) edustavat muun muassa sähköiset *Suuri suomi–ruotsi-sanakirja* (1998) ja *Suomen kielen perussanakirja* (1990–1994).

Mutta miten onkaan eri tietotekniikkayritysten sanakirjojen laita? Tutkimukseni aikana yritin selvittää sitä, miten nämä sanakirjat on laadittu, mille sanastopohjalle ne rakentuvat ja kuka ne on konkreettisesti toimittanut. Näihin kysymyksiin en saanut minkäänlaista vastausta, koska yritykset viittasivat yrityssalaisuuteen ja kieltäytyivät kertomasta sanakirjojensa synnystä.

Tutkimustyössäni en yleisesti ole analysoinut sanakirjojen laatua. Kun ryhdyin tarkastelemaan tietotekniikkayritysten sa-

nakirjoja, en kuitenkaan voinut olla puuttumatta myös siihen, koska heikko laatu oli näiden sanakirjojen silmiinpistävä piirre.

Leksikografiselta rakenteeltaan yritysten sanakirjat ovat sanalistoja, toisin sanoen hyvin samankaltaisia kuin Schroderuksen sanakirja vuodelta 1637. Näin siirrymme tavallaan 360 vuotta taaksepäin. Mutta kuinka on laadun laita? Vertailin perinteisen painetun sanakirjan pohjalle rakentunutta sähköistä *Suurta suomi–ruotsi-sanakirjaa* (1998) ja kolmea tällaista tietotekniikkayrityksen tuottamaa sanakirjaa toisiinsa. Otan tässä esille yhden näistä tuotteista, joka on nimeltään *Euroword 2000 professional, elektroninen suursanasto* (1999).

Euroword 2000 professional lähtee siitä ajatuksesta, että kääntäminen on »sanojen» kääntämistä. Sanakirja lupaa myös tehdä automaattisesti tekstin »raakakäännöksen». Kun luin tästä, tulin uteliaaksi, sillä olihan tämä funktio aivan uusi ja mielestäni mullistava uutuuksena kääntämisen alalla — uutuuksena, josta en ollut kuullut kielen tutkijoiden taholta ja jota on yritetty ratkaista kautta aikojen.

Kontrastiivinen analyysi paljasti selvästi sen, että sanakirjassa oli erittäin paljon virheitä sekä sanojen vastineissa ja metakielessä että sanojen leksikografisessa rakenteessa.

Testatessani sanakirjan funktiota käänettäessä lauseita ja tekstiä suomesta ruotsiksi ja ruotsista suomeksi sain seuraavanlaisia tuloksia.

Hakusana-artikkelin *mies* 'man' sisältäviä ilmauksia käännettynä suomesta ruotsiin:

Suomenkielinen ilmaus (~ = mies)	Käännös (<i>Suuri suomi–ruotsi-sanakirja</i> [1998])	Käännös (<i>Euroword 2000</i> [1999])
1. hän on jo täysi ~	han är redan en vuxen man; (puhek.) han är redan stora karlen	han är redan absolut karl
2. tulla miehen ikään	bli ⁴ [full]vuxen	ankomma mansnamn som om
3. nuori komea ~	en stilig ung man	ung attraktiv karl

▷

4. puhua jstkn ~ten kesken	tala ¹ man och man emellan	hålla ett tal från vilken karl icke slutförd
5. otella ~ ~stä vastaan	kämpa ¹ man mot man	kämpa karl karl emot
6. tyttö tapasi elämänsä miehen	flickan träffade mannen i sitt liv	flicka beteende livets man-namn
7. olla miehiin menevä	vara ⁴ svag för karlar (män)	befinna sig manlig avgående
8. (kuv.) nauttia ~tä väkevämpää	ta ⁴ sig en tår på tand, ta ⁴ sig en hutt (sup, [d]jävel)	dricka karl koncentrerad

Käännettäessä suomesta ruotsiin voimme todeta, että *Euroword 2000 professional* -käännökset ovat käyttökeltottomia. Kysymys on muun muassa puutteellisesta lähtöesimerkkien analyysistä molempien kielten kaikilla tasoilla, vääristä sanaluokkamääritelmistä ja virheellisestä sanojen

kääntämisestä eli niiden virheellisistä vastineista.

Seuraavassa olen testannut sitä, miten *Euroword 2000 professional* -sanakirjan mukaan kääntyvät sähköisen *Suuren suomi–ruotsi-sanakirjan* antamat käännökset käännettäessä ruotsista suomeen.

Ruotsinkielinen esimerkki: hakusana man 'mies'

Käännös *Euroword 2000*:

1. a) han är redan en vuxen man
1. b) han är redan stora karlen
2. bli fullvuxen
3. en stilig ung man
4. tala man och man emellan
5. kämpa man mot man
6. flickan träffade mannen i sitt liv
7. vara svag för karlar
8. a) ta sig en tår på tand
8. b) ta sig en hutt

hän olemme jo [ ] aikaihminen harja
hän olemme jo Iso-Belt herkkutatti
herjetä aikaihminen
aistikas nuori harja
haastaa harja ja harja keskenään
kampailla harja kohden harja
tyttöseni iskevä maanis-depressiivinen
skulle sitari elo
kauppatavara hatara edestä otava
ottaa itsensä [ ] kyynel auki hammas
ottaa itsensä huikka

Samat puutteellisuudet ja virheet, jotka esiintyivät käännettäessä ilmauksia ruotsiin, toistuvat myös käännettäessä niitä suomeen.

Esimerkinomaisesti voimme katsoa yllä olevasta luettelosta paria lausetta ja niiden käännöstä: 3. *en stilig ung man* 'aistikas nuori harja' ja 7. *vara svag för karlar* 'kauppatavara hatara edestä otava'. Ensimmäisessä esimerkissä sanakirja ei pysty erittelemään muun muassa ruotsin *man/man*-sanojen homografiaa. Toisen esimerkin *vara*-sanan sanakirja tulkitsee substantiiviksi, vaikka se tässä yhteydessä on verbi. Kaikista tähän valitsemistani esimerkeistä olisi paljon sanottavaa. Jokainen meistä voi mielessään pohtia, miten näiden yllä mai-

nitsemieni suomi–ruotsi- ja ruotsi–suomilauseiden käännökset ovat syntyneet ja mitkä kieltemme erityispiirteet ovat niiden taustalla.

Minkälaisia tuloksia saamme yhtenäisestä tekstistä? Ohessa olen testannut tätä funktiota seuraavasti.

Otin tämän esitelmäni ensimmäisen lauseen käännettäväksi *Euroword 2000 professional* -sanakirjalla, ja tämä on tulos käännettäessä suomesta ruotsiin:

Kun yksitoista vuotta sitten sain luottamuksen aloittaa tehtäväni uudessa suomi–ruotsi-sanakirjaprojektissa, en ollut täysin selvillä siitä laajasta tutkimuskentästä, jonka piiriin jouduin.

Euroword 2000 Professional (1999):

då elva flux därefter såpa förtroende-
vald begynna arbetsuppgift en gång till
Finland [-] svenska [-] ordboksarbete [,]
ej haft alldeles ha det klart avlas om-
fattande forskningscentral [,] vars cirkel
hamna [.]

Emme ymmärrä ruotsinkielisestä teks-
tistä mitään. Tämä ei mielestäni ole edes
niin sanottu raakakäännös.

Kuinka on sitten käännettäessä ruotsis-
ta suomeen? Haluan esittää teille kaikille
seuraavan kiitoksen ruotsiksi:

Härmed ber jag att få framföra ett varmt
tack till er alla som har velat komma hit
till Vasa för att närvara vid min dispu-
tation. Jag känner ett starkt stöd från er
alla.

Euroword 2000 professional (1999):

täten happamarjoja itse että hankkia

ajaa [ ] ajaa lämpimästi kiitokset asti it-
senne jok'ikinen jollainen harakiri ha-
lunnut koittaa hitti asti [Vasa] edestä että
olla läsnä aava ilme väittely [.] itse hui-
mausta tunteva [ ] kovasti auttaminen
alkaen itsenne jok'ikinen.

Väitöstilaisuus voi kyllä jossakin mää-
rin olla täynnä »happamarjoja» ja olla
eräänlainen »harakiri», ja teillä ja itselläni
on »aava ilme», ja tunnen kyllä »huimaus-
ta», mutta voimme varmaan yhdessä tode-
ta, että käännös on käyttökelpoton eikä ai-
nakaan tässä sanakirjassa ole ratkaisua
automaattiseen käännösfunktioon.

Kaksi- ja monikielisen leksikografian
tutkimus on Suomessa vasta alkuvaihees-
sa. Paljon on selvittämättä ja monta mielen-
kiintoista leksikografista tutkimuskohdetta
odottaa tutkijaansa. Muutaman tällaisen
tutkimuskohteen olen maininnut työni lo-
pussa. Toivon, että väitöskirjani innostaa
uusia tutkijoita paneutumaan tähän Suo-
messä nuoreen tutkimusalaan. ■

BIRGITTA ROMPPANEN *Från målspråk till källspråk. Utvecklingen av den finsk-svenska och den enspråkiga finska ordboken.* Acta Wasaensia Nr 91, Språkvetenskap 18. Vasa: Universitas Wasaensis 2001.

Sähköposti: birgitta.romppanen@tolk.su.se